

УДК 37.091.4

ТВОРЧИСТЬ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА ПЕРІОДУ ЕМІГРАЦІЇ – ПРОБЛЕМАТИКА І ГОЛОВНІ ОЗНАКИ

Петренко Л.М., к. пед. н.,
доцент кафедри загальної педагогіки та андрагогіки
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

У статті виокремлено напрями діяльності Г. Ващенко еміграційного періоду. Акцентовано увагу на особливо важливому напрямі громадсько-просвітницької діяльності – роботі з молоддю. Визначено проблематику творчості педагога. Проаналізовано найхарактерніші риси творчої спадщини вченого. Підкреслено унікальність постаті Г. Ващенко через головні ознаки – патріотизм, національну спрямованість, любов до Батьківщини. Доведено вагомість його внеску в розвиток педагогічної думки ХХ століття.

Ключові слова: Г. Ващенко, період еміграції, виховний ідеал, проблематика творчості, напрями діяльності.

В статье выделены направления деятельности Г. Ващенко эмиграционного периода. Акцентировано внимание на особенно важном направлении общественно-просветительской деятельности – работе с молодежью. Определена проблематика творчества педагога. Проанализированы характерные черты творческого наследия ученого. Подчеркнута уникальность фигуры Г. Ващенко через главные признаки – патриотизм, национальную направленность, любовь к Родине. Доказана весомость его вклада в развитие педагогической мысли ХХ века.

Ключевые слова: Г. Ващенко, период эмиграции, воспитательный идеал, проблематика творчества, направления деятельности.

Petrenko L.M. SCHOLARLY WRITINGS OF GRIGORIY VASHCHENKO DURING EMIGRATION PERIOD – PROBLEMS AND MAIN FEATURES

In the article the directions of activity of G. Vashchenko of the emigration period are singled out. The emphasis is on the particularly important direction of public education activities – work with young people. The special influence of G. Vashchenko's works on the upbringing of the younger generation is described. The problems of creativity of the teacher are determined. The most characteristic features of the scientific heritage of the scientist are analyzed. The uniqueness of G. Vashchenko's figure is emphasized because of the main signs – patriotism, national orientation and love for the Motherland. The value of his contribution to the development of the pedagogical thought of the twentieth century is proved.

Key words: G. Vashchenko, period of emigration, educational ideal, problem of creativity, directions of activity.

Постановка проблеми. Початок ХХІ ст. – важлива віха в історії української освіти, оскільки провідні вітчизняні науковці одностайні в думці, що успіх реформ залежить від вдалого поєднання досягнень наукової думки минулого і сучасних напрацювань в галузі освіти і виховання дітей. Освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації. Час потребує зміни освітньої парадигми, наповнення її новим змістом. Таким фундаментом, методологічно-філософською основою перетворення наявної системи освіти, яка б спонукала до розвитку особистості на шляху самопізнання, саморозвитку та самовдосконалення, є базовий аспект формування національної школи.

Вважаємо, що проблема національної школи найбільш повно відображена в усіх аспектах її розвитку в теоретичній спад-

щині Григорія Ващенко періоду еміграції (1943–1967 рр.).

Для успішного поєднання зусиль представників покоління педагогів, прихильників розбудови національної школи на зламі минулого століття і діячів сьогодення, учасників історичного процесу становлення української держави, необхідне глибоке вивчення науково-педагогічної, громадської, культурно-освітньої діяльності Г. Ващенко періоду еміграції як носія національної ідеї, культури та духовності, творця виховного ідеалу української молоді. Актуальність нашого дослідження зумовлена потребами сьогодення щодо пошуку нової освітньої моделі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз історико-педагогічної, спеціальної наукової літератури свідчить про те, що питання становлення, розвитку національної школи висвітлені в працях таких провід-

них вітчизняних учених, як: І. Бех, А. Бойко, О. Вишневецький, І. Зязюн, В. Огнев'юк, М. Стельмахович, О. Сухомлинська. Значний внесок у дослідження різних напрямів діяльності педагога зробили І. Зайченко, А. Марушкевич, С. Сухорський, В. Яковенко. Незважаючи на такий представницький склад учених-дослідників, вважаємо за доцільне продовжити вивчення еміграційного періоду життя відомого науковця.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити напрями діяльності Г. Ващенка, виокремити проблематику й ознаки творчої спадщини педагога періоду еміграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час аналізу життєвого і творчого шляху Г. Ващенка, його теоретичної спадщини виокремимо закордонний період життя науковця, який охоплював значний часовий період, майже чверть століття (1943–1967 рр.). Дослідженням встановлено, що в 1943 р., за часів німецької окупації, Григорій Ващенко разом зі своєю родиною переїхав із Полтави до Києва, а 1945 р., «після великих біженських пригод опинився в Німеччині» [3, с. 12]. Відомо, що в Німеччині він потрапив в американську зону, до табору для переміщених осіб у м. Ландсгуті (Баварія), пізніше поселився в Людвігсфелі, околиці Мюнхена. Місто Мюнхен на той час було центром наукового і політичного життя українців, які з тих чи інших причин емігрували за кордон. Варто зазначити, що саме в Мюнхені розвивався активний напрям його діяльності – науковий.

Як писав автор в автобіографії, з 1945 р. він обіймав посаду професора педагогіки і психології та керівника відповідної кафедри Українського вільного університету (далі – УВУ) міста Мюнхена. Професор Г. Ващенко працював в УВУ та водночас 1950 р. був обраний ректором Богословської академії Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ). Наукова діяльність Г. Ващенка, незважаючи на його поважний вік, проходила не тільки в межах вищезазначених вищих навчальних закладів, а і в межах Української вільної академії наук (далі – УВАН) та Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Науково-педагогічна діяльність супроводжувалася напруженою працею над написанням творів, які умовно, за відображенням його світогляду, життєвої позиції, напрямів діяльності, ми можемо розподілити на окремі групи.

До першої групи творів ми відносимо найважливіші, найхарактерніші, найбільш численні і вагомі – твори, присвячені актуальним проблемам педагогіки. Вони стосуються як побудови системи освіти в самостійній Україні, так і головних аспектів

організації освіти, побудови навчального процесу, змісту освіти і виховання та вибору форм і методів виховання і навчання. Погляди Г. Ващенка на ці проблеми висвітлені в його працях: «Загальні методи навчання», «Свобода людини як філософічно-педагогічна та політична проблема», «Виховання любові до Батьківщини», «Мораль християнська і комуністична», «Проект системи освіти в самостійній Україні», «Педагогічна наука в СРСР», «Основні лінії розвитку советської педагогіки і школи», «Проблеми особи і суспільства в світлі християнства», «Основні засади розумового виховання української молоді», «Організаційні форми навчання», «Роля релігії у житті людства і релігійне виховання молоді».

Завдяки аналізу перелічених у дослідженні наукових праць професора Г. Ващенка з'ясовано, що погляди педагога стосовно побудови системи освіти в самостійній Україні ґрунтовно висвітлені в роботах «Проект системи освіти в самостійній Україні» та «Загальні методи навчання». Зокрема, педагог чітко обґрунтував свою позицію щодо відповідності системи освіти соціально-економічному устрою держави, психології українського народу та його національним традиціям, необхідності демократизації та структурної побудови нової системи освіти. Щоб уникнути помилок у цьому питанні, він вважав за доцільне використати «досвід минулого і сучасного», та «<...> короткий, але плодотворий досвід організації української школи в період 1917–1923 рр., коли наш народ з великим ентузіазмом розбудовував свою національну культуру взагалі і свою національну школу зокрема» [6, с. 4], а також врахувати досвід різних систем освіти на Заході. Що стосується окремих аспектів організації освіти в незалежній Україні, то зауважимо, що педагог відводив значну роль громадськості, яка здатна, на його думку, дати поштовх впровадженню передових технологій у систему освіти. Професор Г. Ващенко вважав, що необхідно враховувати здібності, нахили дитини під час вибору навчального закладу, вні запропонував структурну диференціацію навчальних закладів (класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня медична, агрономічна школи тощо) [6, с. 44].

У праці «Системи навчання» педагог торкається питання доцільності предметної системи навчання, особливо в початкових класах, та розкриває можливості «комплексної системи» як такої, що надає перевагу самостійній роботі дітей з урахуванням їхніх індивідуальних нахилів і інтересів.

Питання змісту освіти і виховання розроблялися педагогом у багатьох наукових працях. Зокрема, у праці «Основні лінії розвитку советської педагогіки і школи» Г. Ващенко розкривав підходи до оцінки змісту освіти: змістовний й формальний, які в сучасній педагогіці трактуються як інформативний та творчо-інтелектуальний. У праці «Основні засади розумового виховання української молоді» педагог наголошував на тому, що «школа, з одного боку, мусить дати учням певну суму наукових знань, виробити в них науковий світогляд, що стояв би нарівні сучасної науки, а з другого – виховати в них формальні здібності інтелекту» [5, с. 117].

У справі виховання молоді Г. Ващенко вважав, що основне завдання полягає в необхідності вироблення в учнів стрункої системи високоякісних знань і повноцінних багатогранних інтересів. У структурі змісту виховання Г. Ващенко головну роль відводив формуванню виховного ідеалу українця, який втілювався у формулі «Служіння Богові і Україні». Розкриттю різних аспектів цієї проблеми присвячені праці «Виховний ідеал», «Свобода людини як філософічно-педагогічна проблема», «Виховання волі і характеру», «Соціалізм і індивідуалізм у світлі християнства».

Вибору форм і методів навчання присвячена праця Г. Ващенко «Загальні методи навчання». Педагог обґрунтував доцільність вибору тих чи інших форм, методів роботи, був прихильником тих форм і методів навчання, які розкривають шлях до самостійної творчої роботи учня, що формувало б людину із сильним характером, ініціативну, самостійну, творчу. Тому вчений вважав, що педагогіка майбутнього «має поєднувати самостійність та ініціативу учнів з високим авторитетом педагога, волю і свідомість своєї гідності учня з свідомою дисципліною, творчі шукання з ґрунтовним знанням здобутків минулого та кращих традицій його» [2, с. 406].

Його підручник «Загальні методи навчання» неодноразово перевидався за кордоном і використовується для проведення лекцій в УВУ міста Мюнхена і в нинішній час. Г. Ващенко саме в період еміграції доповнив курс дидактики новими розділами: «Система освіти в самостійній Україні», «Системи навчання», «Організаційні форми навчання». Окрім того, в еміграції написані і видані такі ключові наукові праці, як: «Виховний ідеал», «Виховна роля мистецтва», «Засади естетичного виховання», «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру», «Український ренесанс ХХ ст.», які становлять повний курс педагогіки Г. Ващенко,

відображають багатий світ духовності українського народу і допомагають у розбудові державності незалежної України.

Наукова діяльність професора Г. Ващенко не обмежувалася лише читанням лекцій із педагогіки, вона мала практичний характер. Відомо, що 1953 р. він взяв участь у роботі конференції українських і німецьких психологів, до виступу на якій підготував доповідь на тему: «Психологія в ССР». Отже, участь у роботі наукових конференцій була другим важливим напрямом його діяльності – практичним.

Третім важливим напрямом діяльності Г. Ващенко була співпраця з редакціями періодичних видань. Ми виділяємо групу його творів, які друкувалися в газетах, журналах, у націоналістичних виданнях («Українська трибуна», «Український самостійник», «Шлях перемоги», «Визвольний шлях»). Серед читачів були популярними публіцистичні та наукові статті, що сприяли поширенню його ідей, вихованню еміграційного кола читачів в українському дусі. Зокрема, завдяки такій співпраці з'явилися його статті в журналі «Визвольний шлях». У рубриці «Суспільно-виховні проблеми» лише 1954 р. надруковано низку важливих статей: «Націоналізм, інтернаціоналізм і виховання любові до Батьківщини», «Виховання мужності і героїзму», «Виховання пошани до батьків і старших», «Виховання ставової чистоти і стриманості». Також відомі його статті із циклу «Виховна роль мистецтва», зокрема, 1955–1957 рр. надруковані статті: «Виховна роля нової української літератури», «Виховна роля української підсоветської літератури», «Виховна роля мистецтва». Праці педагога видавалися в Англії, Канаді й інших країнах світу, зокрема, у Торонто видано працю «Український ренесанс ХХ ст.» [4].

Отже, тісна співпраця професора Г. Ващенко з редакціями періодичних видань різних країн сприяла, по-перше, популяризації його ідей, поглядів, думок із питань освіти, виховання молоді; по-друге, згуртувала українців, які жили за кордоном; по-третє, формувала наукову педагогічну думку щодо шляхів подальшого розвитку педагогічної науки в Україні і виокремлення завдань, які необхідно вирішувати в майбутньому.

До четвертої групи належать твори еміграційного періоду, які звучать як заповіт – звернення до молоді майбутніх поколінь, в яких вміщені різні аспекти щодо відновлення української державності, національного відродження, духовно-морального виховання української молоді, формування виховного ідеалу, вони є відображенням

громадсько-просвітницької діяльності науковця еміграційного періоду – роботи з молоддю.

В еміграції в справі виховання української молоді велике значення в післявоєнні роки мали молодіжні організації Спілка української молоді (далі – СУМ) і Пласт, які діяли в багатьох країнах світу. У праці «Проект системи освіти в самостійній Україні» педагог зазначав, що виховне значення цих організацій полягало в тому, що, по-перше, вони мали значно більший діапазон впливу, ніж школа; по-друге, виробляли в молоді практичні навички співпраці, виховували дух товаришкості, солідарності, дисциплінованості, що, своєю чергою, сприяє розвитку ініціативи, вчило вмінню правильно орієнтуватися, бути сміливим, рішучим; по-третє, виховували любов до Батьківщини, будило прагнення до боротьби за її волю [6, с. 45].

1946 р. в еміграції СУМ відновила свою роботу. Вбачаючи в молоді послідовників у боротьбі за незалежність України, Г. Ващенко гаряче підтримував молодь в її патріотичних починаннях. Професор тісно співпрацював із молоддю, пропагував ідеї національного відродження України та відновлення української державності. Він не шкодував своїх сил, часто зустрічався з молоддю в літніх таборах, читав лекції, виступав із доповідями. Окрім того, він був постійним дописувачем у журналі СУМ «Авангард». Особливий відгук у молоді знайшла праця Г. Ващенко «Виховний ідеал», написана як звернення до молоді. Один з учнів Г. Ващенко Омелян Коваль у передмові до українського видання праці зазначав: «Ця книжка стала основним підручником для виховників, і на її науці та ідеях формувалася світогляд української молоді в світі, поза Україною. Вартість цієї науки полягає в тому, що в ній проведена стисла аналіза розвитку української духовності від найдавніших до сучасних часів. На цій саме основі проф. Григорій Ващенко будує Виховний Ідеал, що відповідає психічним, природним властивостям української людини» [1, с. 6].

Про беззаперечний авторитет професора Г. Ващенко серед молоді діаспори свідчить той факт, що на Другому конгресі СУМ 1948 р. він одержав найвище звання – перший Почесний член СУМ, за написання книги-звернення до молоді «Виховний ідеал». Під час розроблення проекту системи освіти в самостійній Україні педагог зазначав, що молодіжні організації багато зробили в галузі виховання любові до Батьківщини, дисциплінованості тощо. Одночасно він привертав увагу до необхідності виховання

в молоді творчості і винахідливості, бо саме це якраз і потрібно буде для нашої Батьківщини в майбутньому. «Щоб розбудувати всі галузі культури духової і матеріальної, потрібні будуть люди з відповідною підготовкою і великою ініціативою. З метою виховання таких людей при молодечих організаціях потрібно буде організувати різного типу майстерні, де молодь буде не тільки набувати технічних навичок у різних галузях праці, але разом з тим матиме можливість розвивати дух винахідництва» [6, с. 46]. Професор Г. Ващенко вважав за можливе для розвитку навиків наукових досліджень при молодіжних організаціях мати дослідні агрономічні станції для проведення дослідів із вирощування й акліматизації рослин. Для розвитку літературних і мистецьких здібностей педагог пропонував досвідченим митцям організувати літературні і мистецькі гуртки, проводити виставки молодіжної творчості, створювати музеї тощо.

Не менш важливою для виховання української молоді стала праця Г. Ващенко «Виховання волі і характеру», у двох частинах, в якій міститься як аналіз вольових процесів людини та її психологічних рис, які називаються характером, так і безпосередні поради з виховання волі і характеру української молоді, здатної реалізувати високий ідеал Служіння Богові й Україні.

Турботою про виховання фізично і духовно здорової молоді проникнута праця «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру», в якій педагог підкреслював, що сполучення фізичного і духовного виховання притаманне всім культурним народам, але кожен народ це питання вирішував по-своєму. Основний сенс тіловиховання української молоді професор Г. Ващенко вбачав у тому, «щоб виховати людину міцну духом і тілом, але водночас таку, щоб у неї дух панував над тілом» [8, с. 301].

У підсумку нашого дослідження педагогічної діяльності Г. Ващенко з роботи з молоддю ми можемо зробити такий висновок: по-перше, молодь в особі Г. Ващенко бачила духовного батька, духовного наставника української молоді; по-друге, він визнавався ідейним провідником української молоді, одержав найвище звання Почесного члена СУМ; по-третє, у спадщині Г. Ващенко проблематика виховання молоді посідала чільне місце.

Поруч із названими напрямками діяльності Г. Ващенко в еміграційний період важливою і цінною є його робота з написання спогадів про минуле, що становить п'ятий напрям його діяльності. Ця група творів належить до історичних джерел – документів особового походження. В еміграції

Г. Ващенком написані коротка автобіографія і низка спогадів про історичні події та індивідуальний досвід Г. Ващенка в період розбудови української освіти і науки 1917–1923 рр., відображають його погляди щодо подальших подій в Україні до середини ХХ ст.

На особливу увагу заслуговують спогади Г. Ващенка, які дають можливість виокремити головні педагогічні ідеї вченого, що викристалізувалися протягом усього життя в чітку педагогічну систему. Серед них чільне місце належить педагогічній ідеї творення концепції «творчої школи» на основі глибоких знань психіки дитини й індивідуальних особливостей кожного; ідеї ролі школи як громадсько-культурного осередку; ідеї підготовки майбутніх учителів як творців найвищого мистецтва з виховання особистості; педагогічній ідеї створення школи на основі національної свідомості, національно-культурних традицій, духовності як основи української культури.

Цінність джерел цієї групи творів полягає в тому, що вони допомагають глибше зрозуміти його почуття, думку, ставлення до тих подій, учасником яких він був сам, дають можливість виокремити моральні орієнтири, гостроту сприйняття ним відірваності від України, підкреслити значущість його роздумів над проблемами педагогіки, майбутнім розвитком України. Незважаючи на значний хронологічний проміжок між часом написання спогадів та часом відображених подій, джерела цієї групи творів становлять значний науковий інтерес у вивченні творчої спадщини Г. Ващенка.

Отже, вищеназвані біографічні джерела належать до групи документів особового походження і відображають безпосереднє сприйняття Г. Ващенком суспільно-політичних подій, характеризують його літературний хист. Вони виразно ілюструють формування педагогічних поглядів професора Г. Ващенка, його участь у становленні української національної школи, демонструють його внесок у розбудову національної школи, патріотичне піднесення, вболівання за долю України.

В автобіографії Г. Ващенко зазначив, що в еміграції ним було написано і доповнено майже тридцять робіт. Вивчення наукових праць ученого, статей, доповідей, мемуарної спадщини дало нам змогу виділити найхарактерніші риси, ознаки творчого доробку педагога. Як одну з найхарактерніших, на нашу думку, можна виділити таку рису, як патріотизм. Педагог відстежував історію українського народу, який багато століть боровся за самостійну державу. Г. Ващенко наголошував на тому, що в цій

боротьбі потрібні такі риси, як національна свідомість, палка любов до Батьківщини, ненависть до її ворогів. Педагог переконаний, що цієї мети зможе досягти сильне покоління свідомих українців, він зазначив: «Точиться уперта й жорстока боротьба за самостійну Українську державу, а може й за наше існування як нації. Ця боротьба вимагає титанічного напруження сил, а воно можливе лише під впливом палкої любові до Батьківщини» [7, с. 16].

У публікаціях на сторінках журналу – звернення до майбутніх поколінь українців, застереження щодо недопущення помилок, настанови для досягнення поставленої мети. Педагог застерігав, що може так статися, коли незалежність буде здобута, а народ виявиться не підготовленим «до розбудови національної культури після перемоги» [6, с. 48].

З полум'яним патріотизмом еміграційного доробку Г. Ващенка тісно пов'язана його національна спрямованість на виховання молоді, від якої залежить майбутнє України, це важлива ознака його творчості. Виховання молоді він ставив у пряму залежність від формування її світогляду, вибору виховного ідеалу як мети виховання. Головною ознакою виховного ідеалу для Г. Ващенка були загальнолюдські цінності, виплекані впродовж століть, моральні цінності, які лежали в основі християнської віри і релігії. Педагог переконаний, що таке розуміння виховного ідеалу спонукатиме молодь втілити в життя високу мету: службу Богові й Батьківщині, своєму народові [1, с. 174].

Професор Г. Ващенко, перебуваючи в еміграції, вболівав за долю України, своїми розробками намагався допомогти майбутнім українцям у їхній боротьбі за незалежність держави. Все своє життя він присвятив служінню українському народу, все, що Г. Ващенко робив і творив, присвячене боротьбі за щасливу долю свого народу. Мотиви служіння Богові й Батьківщині – визначальний лейтмотив його творчості, шляхетна ознака творчої спадщини педагога.

Твори еміграційного періоду проникнуті вболіванням за долю народу, їх об'єднує одна з важливих ознак спадщини науковця – гуманізм. Під час розроблення проекту системи освіти в Україні Г. Ващенко закликав будувати державний устрій, соціально-економічні відносини і систему освіти на засадах християнства: «Християнство засуджує всяке насильство, і тому державний устрій в самостійній Україні не мусить бути деспотичним: він має відповідати волі народу, себто бути демократичним і то

не на словах тільки, а й на ділі» [6, с. 37]. Як педагог-гуманіст він вірив, що настане той час, коли на зміну авторитарній прийде національна система виховання, в якій метою виховання буде благо і щастя Батьківщини, а завданням школи стане необхідність виховати в молоді гуманність, співчуття до людини [1, с. 174, 185].

Як одну із провідних ознак Г. Ващенка можна, на нашу думку, виділити народність, яка полягала в титанічній роботі з розбудови національної системи освіти і виховання, що базувалася на досягненнях народної педагогіки, національних культурно-освітніх традиціях, досягненнях української та світової педагогічної думки.

Висновки із проведеного дослідження. Отже, у підсумку дослідження творчої діяльності Г. Ващенка в еміграційний період варто зазначити, що наукова спадщина педагога, по-перше, розкриває перед нами образ відданого патріота України, борця за її волю і незалежність; по-друге, показує, що його твори присвячені важливим проблемам розбудови національної школи, спрямовані на виховання творчої, ініціативної, сильної духом особистості; по-третє, дає можливість виокремити такі напрями діяльності Г. Ващенка: науковий, практичний, співпрацю з редакціями періодичних видань, громадсько-просвітницьку роботу з молоддю, роботу з написанням спогадів; по-четверте, відзначається широким спек-

тром педагогічних, суспільно-виховних, мистецьких проблем; по-п'яте, головними ознаками творчої спадщини педагога в еміграційний період є: патріотизм, любов до Батьківщини, народність, національна спрямованість, служба Богові й Батьківщині, гуманізм.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів визначеної проблеми і потребує подальшого вивчення педагогічної спадщини Г. Ващенка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Полтава, 1994. 190 с.
2. Ващенко Г. Загальні методи навчання: підручник для педагогів. К.: Укр. видавнича спілка, 1997. 410 с.
3. Ващенко Г. Моя автобіографія. Освіта. 1996. 20 листопада. С. 12.
4. Ващенко Г. Український ренесанс ХХ ст. Торонто: На варті, 1953. 80 с.
5. Ващенко Г. Основні засади розумового виховання української молоді. Твори / Г. Ващенко. К., 2000. Т. 4: Праці з педагогіки та психології. С. 115–140.
6. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. Мюнхен: Накладом Центрального комітету СУМ, 1957. 48 с.
7. Ващенко Г. Темперамент та емоції. Твори / Г. Ващенко. К., 2003. Т. 5: Хвороби в галузі національної пам'яті. С. 17–26.
8. Ващенко Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру. Твори / Г. Ващенко. Т. 4: Праці з педагогіки і психології. К.: Школяр, 2000. С. 271–314.